

پژوهشی در مضامین کتیبه‌های قرآنی مناره‌های شاخص اسلامی در ایران

زهرا پور شعبانیان*

دریافت: ۱۳۹۹/۹/۲۳

پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۰

چکیده

مناره به عنوان یکی از مهم‌ترین بناها در میان همه گونه‌های بناهای اسلامی، از نظر تاریخ، فرهنگ و معماری به شمار می‌آید. این سمبل معماری، با عملکردهای میل راهنما، مأذنه «جایگاه اذان» و نماد پیروزی، تحولات گوناگونی از لحاظ فرم و تزیینات را پشت سر نهاده است. هنرمندان مسلمان تزیینات متنوعی همانند کتیبه‌نگاری بر بدنه مناره‌ها انجام داده‌اند. این کتیبه‌ها به عنوان اسناد زنده تاریخی مفاهیم شاخصی از فرم، تزیینات، موقعیت قرارگیری، بانیان و مواد و مصالح به‌کار رفته در مناره را نشان می‌دهند. یکی از مهمترین بخش‌های کتیبه‌نگاری در مناره‌ها تزیینات قرآنی آن‌هاست. حال این پرسش مطرح می‌گردد؛ هدف معماران مسلمان از به‌کاربردن آیات قرآنی و اسماء جلاله در کتیبه‌ها چه بوده است؟ بر مبنای پرسش فوق هدف پژوهش حاضر این است که با بهره‌مندی از روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع مطالعاتی و بررسی‌های میدانی به معرفی و تجزیه تحلیل مضامین کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی بپردازد، تا زمینه پاسخگویی به پرسش مطرح شده، فراهم گردد. برآیند چنین بررسی را می‌توان در نشان دادن صورت، به عنوان مظاهری از آیه‌های حق تعالی مشاهده نمود. مضامین قرآنی با مفهوم یگانه توحید، حضور خداوند و مراتب تقرب را به نمایش می‌گذارند و بناهای گوناگون را چون مجموعه‌ای متحد و ظرفی مطابق با تفکر تنزیهی دینی جلوه‌گر می‌سازند.

واژه‌گان کلیدی؛ مناره، ایران، کتیبه، آیات قرآنی، اسماء جلاله

*. دکتری باستان شناسی (هنر معماری اسلامی)

zahra_pourshabnian@yahoo.com

مقدمه

کلمه منار از ریشه «نار» و «نور» با معنای لفظی چراغ دان و جای بلند که بر فراز آن چراغ افروزند معنای روشنائی را تداعی می‌کند، این لغت به معنای جایگاه آتش و یا جایگاه نور است، و از نظر استعاری به معنای برجی است، که از فراز آن نور پراکنده می‌شود و راهنمای انسان در تاریکی است و نیز ستون بسیار بلند که از آجر و یا سنگ ساخته می‌شده و بر بالای آن اذان می‌گفتند (پادشاه، ۱۳۳۵، ج ۶، ص ۴۱۳۶؛ نفیسی، ۱۳۵۵، ج ۵، ص ۳۵۲۱). مناره‌ها همواره به عنوان مهم‌ترین و جالب‌ترین بناها در میان بناهای اسلامی به شمار می‌آیند. تعداد فراوان آن‌ها در اقلیم‌های جغرافیایی مختلف در دوران پیش از اسلام نشأت گرفته از عملکردهای بنیادین آن‌ها بوده است که بعدها در دوران اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است. فرم مناره‌های ایرانی ریشه در معماری پیش از اسلام، و بناهای زیگوراتی همانند «چغازنبیل» مربوط به دوران ایلامیان، آتشکده‌های مقدس همانند «کعبه زردشت» مربوط به دوران هخامنشیان و میل‌های راهنما همانند «آزاده» یا «اژدها» مربوط به دوران اشکانیان، و یا منار بزرگ «فیروزآباد»؛ مربوط به دوران ساسانی دارد (واندنب‌رگ، ۱۳۴۸، ص ۲۷، ۵۷). نمونه‌های شاخص مناره‌ها در کاربرد میل‌های راهنما در کنار راه‌های کاروانی قدیم و دشت‌های وسیع به چشم می‌خورد تا هدایت رهگذران، کاروانیان، پیک‌ها و جنگاوران باشند (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۲). برخی از میل‌ها و مناره‌ها مانند برج دریایی و فانوس مورد استفاده قرار می‌گرفتند (بیرنیا، ۱۳۹۴، ص ۳۳۵). این‌گونه مناره‌ها به سه علت شاخص پدید می‌آمدند؛ نخست جهت‌یابی کشتی‌ها در تاریکی شب، دوم جلوگیری از خطر در گل نشستن کشتی‌ها و سوم خبررسانی به پایگاه‌ها و شهرهای زمینی یا کشتی‌ها در صورت حمله دزدان دریایی (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۳). علاوه بر جنبه راهیابی، با توجه به موقعیت قرارگیری، ساختار معماری و نوع تزیینات کتیبه‌نگاری؛ مناره در جایگاه نشان و نماد پیروزی در دوران‌های مختلف تاریخی نیز کاربرد داشته است. برج‌های پیروزی سلطان مسعود سوم و مناره بهرام شاه در پایتخت غزنی با ساختاری متشکل از یک برج آجری پخته ایستاده بر روی یک پایه سنگی هشت ضلعی نمونه‌ای شاخص از برج‌های یادمان پیروزی هستند (Petersen, ۲۰۰۲، ص ۴). با ورود مسلمان به سرزمین ایران مناره‌های عظیم و مرتفع به عنوان سمبلی برای اعلام حضور اسلام در بناهای مختلف مذهبی و غیرمذهبی به‌کار رفت، و غالباً در آن‌ها بر نقشه محوری و جهت قبله تاکید شده است. شکل مناره‌ها از میراث مرکبی برخوردار است؛ برخی را از

زیگورات‌ها یا برج‌های معابد و یا میل‌های راهنما در ایران باستان الگوبرداری نموده‌اند. هر یک از این فرم‌ها نشانگر قدرت تغییر خلاق هنر اسلامی است که در طرح‌های عظیم ساختمانی به کار رفته است (هیلن‌برند، ۱۳۹۱، ص ۴۷)، و اصالت آن‌ها در هم آمیختن با عوامل موجود در گذشته سرزمین‌های مفتوحه است. بدین گونه فرم‌های معماری مقدس اسلامی به هنگامی زاده شد که با کامیابی الگوهای نوینی را ابداع نموده و فضاهایی درخور و مناسب برای نیایش اسلامی طرح افکنده است (بوکهارت، ۱۳۹۲، ص ۳۲). به‌کاربردن واژگانی همانند گلدسته، مأذنه در راستای کاربری مذهبی مناره در دوران اسلامی به وجود آمده و جایگاه اذان و مؤذن در ساختار مذهبی را تداعی می‌نموده است (نفیسی، ۱۳۵۵، ج ۵، ص ۳۶۲۰). با توجه به ارتفاع بلند مناره‌ها در سرزمین‌های مختلف اسلامی بالاخص ایران، می‌توان دریافت این مناره‌ها بیشتر از آن که جنبه مأذنه داشته باشند، سمبل آوای ملکوتی اسلام بوده‌اند که در کنار مساجد و بقاع متبرکه ساخته می‌شده است (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۴).

فرم اکثر این مناره‌ها مرکب از میله آجری استوانه‌ای ساده با پایه مربع شکل هستند، که دارای تزیینات باشکوه آجری و کتیبه‌نگاری می‌باشند (اتینگهاوزن-گرابر، ۱۳۸۳، ص ۳۸۵). هنرمندان مسلمان با ارائه طرح‌های مختلف تزئینی توازونی موزون در فرم‌های ساختاری مناره‌ها پدید آوردند. آشکارا برخی از آنان به جهت ارتباط با مسجد، مأذنه بوده‌اند و تعداد زیادی از آن‌ها با توجه به تزیینات مفصل، ارتفاع و کتیبه‌نگاری‌های شاخص بر اساس اعتقاد حامیان در جوار نمازخانه‌های خصوصی و یا اقامتگاهی در شهر ساخته شدند. انتخاب آیاتی از قرآن برای کتیبه‌ها نشان می‌دهد که مناره یادبودی به افتخار یک نفر شاهزاده و نشانه‌ای از ایمان او بوده است (اتینگهاوزن-گرابر، ۱۳۸۳، ص ۳۸۵-۳۸۶). در نهایت وجود انواع مناره‌ها با فرم و تزیینات مختلف کتیبه‌نگاری با مضامین قرآنی در کنار بناهای مذهبی یا عام‌المنفعه وجهی از بیان عقاید دینی را در بر داشته است. بر این مبنا هدف از پژوهش فوق بررسی مضامین و آیات قرآنی در مناره‌های شاخص از قرون اولیه اسلامی تا دوران قاجاریه را شامل می‌شود تا بتوان دیدگاهی جامع نسبت به کتیبه‌نگاری مذهبی در این سمبل معماری پیدا نمود.

پیشینه پژوهشی

منابع مطالعاتی بر مبنای طرح پژوهش در گروه‌های مختلف جای گرفته‌اند؛ گروه اول شامل کتاب‌های معماری اسلامی همانند؛ ویلبر (۱۳۶۵)، کیانی (۱۳۷۶)، اتینگهاوزن (۱۳۸۳)، هیلن‌برند (۱۳۸۵)، پیرنیا (۱۳۹۴) و غیره است، که در بررسی مناره‌های شاخص اسلامی، تزیینات و کارکرد آن مطالب جامعی عنوان نموده‌اند، گروه دوم منابع بررسی آیات و مضامین قرآنی است، گروه سوم شامل منابع و مقالات معاصر معماری اسلامی همانند؛ حاتم، استیری (۱۳۸۸)، آزاد (۱۳۹۲)، موسوی‌تبار، صالحی کاخکی (۱۳۹۴)، موذن (۱۳۹۵) و غیره است که به صورت منفرد ویژگی‌های شاخص برخی مناره‌ها را عنوان نموده‌اند. در هر یک از منابع فوق مناره و تزیینات کتیبه‌نگاری از دیدگاه مختلفی بیان شده است در مقاله حاضر سعی شده بصورت جامع و تطبیقی محوریت آیات و مضامین قرآنی مورد توجه قرار گیرد.

روش پژوهش

مطالعات کتابخانه‌ای جامع، دیدگاهی روشن و جامعی نسبت به موضوع در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد، بر این مبنا اسناد و متون قرآنی، معماری و هنر در راستای موضوع مورد مطالعه قرار گرفته است، و داده‌های حاصل از مطالعات با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی بیان گردیده است.

مناره در معماری اسلامی ایران

با ورود به سبک ایرانی در معماری مناره، ویژگی‌های زیباشناسی اهمیت والایی می‌یابد. از لحاظ فرم، مناره‌ها با ارتفاع بلند خود، که بسوی آسمان برافراشته است نظر را به بالا می‌کشاند و عظمت را القاء می‌کند و عظمت، خود یک زیبایی شدید است. در واقع عظیم نقطه مقابل زیبا است، این واژه یک نوع زیبایی خاص و شدیدی را توصیف می‌کند که بوسیله مشاهده موجودات یا اشیائی که دارای عظمت و جلال و جذبه هستند، احساس می‌گردد (وزیری، ۱۳۶۳، ص ۱۸۲-۱۸۳). مناره‌های ایرانی بواسطه ارتفاع زیادی که داشته بیشتر به عنوان نشانه‌ای برای بنا به کار می‌رفته‌اند، و صرفاً کاربرد مأذنه نداشته‌اند (زکی، ۱۳۲۰، ص ۵۲-۵۳). در قرون اولیه تک مناره‌ها در معماری ایرانی فراوان هستند، کاربرد جفت مناره، اضافه بر عظمت، تقارن را نیز القا می‌کند و قرینه‌سازی مشخصه غالب هنرهای هندسی ایرانی، بخصوص معماری، است. همچنین مناره‌های دوگانه کاربرد ایستایی و نیارشی نیز داشته‌اند و بر روی کناله‌های سر در سوار شده و از رانش چفد آن پیشگیری

می‌کرده است (پیرنیا، ۱۳۹۴، ص ۳۵۴). البته این ویژگی در معماری ایرانی مشهودتر از فرهنگ معماری شام، مصر و مغرب است. مناره‌های ایرانی تناسبات یکسانی دارند این ویژگی کمتر در فرهنگ‌های مذکور دیده می‌شود. مناره‌های ایران مرکزی، قاعده‌ای مربع داشته‌اند «تاریخانه، مسجد نائین» و مناره ساده مدور در شمال شرق ایران ظاهر شده است «کلان در بخارا و سنگ بست» و همراه سلجوقیان به ایران مرکزی آمده است «مناره کاشان ۴۶۶ هجری قمری و مناره ساوه ۵۰۴ هجری قمری» (پوپ-آکرمن، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۱۶۴). قرن پنجم هجری قمری همزمان با ظهور گونه‌های بسیاری از مناره‌های استوانه‌ای ایرانی بوده است، که سیری از تکامل را در سده‌های پیشین طی نموده‌اند. این مناره‌های رفیع با ارتفاع حدود ۳۰ متر به نسبت اوجی که می‌گیرند، باریک‌تر می‌شوند و همین امر موجب می‌شود ارتفاع آن‌ها بیشتر به نظر برسد. پله داخلی آن‌ها به دور میله مرکزی می‌پیچد و سراپا پوشیده از تزیینات آجری هستند (هیلن برنند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۲-۱۵۳). عمده این تزیینات نوارهایی با طرح‌های هندسی یا کتیبه است، خود همین نوارهای پهن مشتمل بر انواع آجرچینی هستند. این تزیینات به نمای خارجی مساجدی که مناره‌ها به آن‌ها تعلق دارند سرایت نمی‌کند، خصوصاً در مناره‌های منفرد به عنوان وسیله‌ای برای نمایش عرصه بیرونی ساخته شده‌اند که عملکرد مذهبی را در خود مستتر نموده‌اند (هیلن‌برنند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۲-۱۵۳). مناره‌های استوانه‌ای ایران در دوران سلجوقی، از نظر شکل تنوع شگفت‌انگیزی را به وجود آورده‌اند. پایه‌های کوتاه با پره‌های مثلثی یا نیم دایره‌ای و یا ترکیبی از این دو، برخی هشت ضلعی با طاقنماهای بسته «گلپایگان»؛ یا در همکف مربع و در نما ستون‌وار «خسروگرد»؛ گاهی نیز یک پایه چهار گوشه بسیار ساده یک تنه میانی هشت ضلعی را حمل می‌کند که روی آن تنه مدور قرار دارد «چهل دختران اصفهان» (هیلن‌برنند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۵). آثار ساختمانی دوره ایلخانیان، مرحله‌ای از تاریخ پیوسته معماری اسلامی ایران است و فرم‌های دوره‌های قبل و خصوصیات طرح و جزئیات آن‌ها را منعکس می‌کند. سبک معماری دوره ایلخانیان مستقیماً از سبک آثار ساختمانی دوره سلجوقی اقتباس شده است (ویلیبر، ۱۳۶۵، ص ۳۳). وقتی ساختمان‌ها در نقاط معمور بنا می‌شدند، یا راه‌های ارتباطی به دقت به آن ناحیه مرتبط می‌شدند و یا اینکه به راه‌های ارتباطی توجهی نمی‌شد و در آن صورت خیابان‌ها و کوچه‌ها طوری تغییر داده می‌شدند که از مقابل بنا عبور کنند. تعدادی از ساختمان‌های باقی مانده آن دوره در کنار خیابان‌هایی قرار دارند که از خود ساختمان قدیمی ترند. نمای خارجی

جنوبی ساختمان نطنز طوری ساخته شده که با مسیر خیابان نامنظمی که قبلاً وجود داشته مطابقت داشته باشد. سر در اصلی و یک مدخل مسجد جامع اشترجان مستقیماً به کوچه‌های باریک باز می‌شوند و یا دو نمای خارجی امامزاده باباقاسم در اصفهان در یک زاویه غیر معمولی در تقاطع دو کوچه باریک به هم متصل می‌شوند، در نتیجه سر در مدخل اصلی تزیین می‌شد. استادانه‌ترین و از منظر معماری زیباترین وسیله اهمیت دادن به سر دری که به خیابان باز می‌شد، بلند ساختن آن و قرار دادن دو مناره در دو طرف آن بود. این نوع معماری از دوره ایلخانیان به بعد متداول گردید و نمونه‌های باقی مانده در اشترجان، قم، ابرقو و اصفهان گویای این سبک هستند (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۴۲-۴۳). مناره‌های ایلخانی دارای پله‌های معمولی داخلی مارپیچ بوده که دور ستون مدور آجری می‌گردد (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۶۱).

سلجوقیان از نظر مذهب اهل تسنن و متعصب بودند، لیکن مذهب شیعه با طریقه دوازده امامی خود اعتقاد همیشگی مردم ایران را به خود جلب کرد و دو تمایل دینی در معماری دوره سلجوقی و ایلخانی انعکاس خود را نشان داد؛ یکی رغبت و تعلق خاطر به تصوف یا عرفان اسلامی و دیگری محبت و اخلاص به امامان، امامزاده‌ها و قدیسان محلی ایران در شهرهایی مانند مشهد، قم، امکنه مقدس شیعه در عراق مقبره ائمه و افراد خاندان آنان که مورد توجه خاص قرار گرفت و توجه در ساختن و تزیین آن‌ها به عمل آمد و در سرتاسر خاک ایران هزاران امامزاده به عنوان عمل ثواب ساخته شد. قبر عرفا و مقدسین برجسته محلی مراکز روحانی نواحی و مناطق گردید؛ مانند مقبره بابزید بسطامی در بسطام که طی قرون متمادی چندین بار ساخته شد و یا چیزهای تازه‌ای به آن افزوده شد (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۳۴). در دوره سلجوقیان و ایلخانیان ساختمان‌های دینی از قبیل؛ مساجد، مدارس و زیارتگاه‌ها و مقبره‌ها بر ساختمان‌های غیر دینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است. خصوصاً بیشترین کوشش سلجوقیان در ساختمان مساجد متمرکز گردیده بود، که در قرون اولیه اسلام در ممالک مختلف بصورت خاصی بروز نموده بود و در ایران با عوامل و عناصر معماری ساسانی ترکیب شد و شکل مشخص ایرانی به خود گرفت. مساجد سلجوقی تحول تدریجی الگوی کلی مساجد ایرانی را نشان می‌دهند، وحدت ترکیب در این نوع مسجد در اواخر این دوره به وقوع پیوست (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۳۴). پس از تحولات مناره سازی دوران سلجوقیان و ایلخانیان، تیموریان از مناره‌های زوجی در نمای خارجی بهره گرفتند و ساقه آن را از روی پشت بام مجاور ایوان

آغاز کردند. بدنه مناره‌ها را به صورت نسبتاً باریک و ظریف «مسجد گوهرشاد» ارائه دادند. دوران درخشان معماری صفویه با الگو پذیری از سبک مناره سازی پیشین ادامه یافت؛ آنان نیز مناره‌های زوجی پیشین را مورد استفاده قرار دادند و نمای خارجی بدنه را از بالای ایوان‌ها نمایان ساختند. انواع تزیینات کاشی‌کاری، کتیبه‌نگاری و مقرنس‌کاری زینت دهنده مناره‌های این دوران بود (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۸-۳۳۹)

از میان شمار قابل توجهی از مناره‌های دوران اسلامی ایران می‌توان شاخص‌ترین آن‌ها را در بناهای مذهبی، غیرمذهبی و عام‌المنفعه با ذکر انواع فرم و موقعیت قرارگیری به این‌گونه طبقه‌بندی نمود:

مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»					
مناره	دوره و سال ساخت	فرم	تعداد	عملکرد	مکان قرارگیری
مسجد سیراف	قرن اولیه هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	حاشیه شرقی دروازه
مسجد شوش	قرن اولیه هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال شرقی مسجد
مسجد عتیق اصفهان	قرن دوم هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	دو سوی نمای گنبدخانه
حرم امام رضا (ع)	قرن دوم هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	در صحن بقعه
مسجد تاریخانه دامغان	قرون اولیه هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	بیرون از بنای اصلی مسجد
مسجد فهرج	قرون اولیه هجری	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	در کنار نمای جنوب غربی مسجد
مسجد نائین	«۳۵۰ ه. ق»	منشوری	۱	نمادی-مذهبی	در جوار طاقگان مسجد
مسجد نیریز	«۳۶۳ ه. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمالی مسجد
سنگ بست	غزنوی «۳۷۸-۴۱۹ ه. ق»	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	متصل به بنا
مسجد پامناز زواره	سلجوقی «۴۶۱ ه. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	زاویه جنوب شرقی مسجد
مسجد جامع کاشان	سلجوقی «۴۶۶ ه. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	زاویه جنوب شرقی مسجد
برسیان	سلجوقی «۴۹۱ ه. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	متصل به ساختمان مسجد
چهل دختران	سلجوقی «۵۰۱ ه. ق»	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
مسجد ساوه	سلجوقی «۵۰۴ ه. ق»	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال شرقی

مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»					
مناره	دوره و سال ساخت	فرم	تعداد	عملکرد	مکان قرارگیری
بسطام	سلجوقی «۵۱۴ ه. ق»	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	متصل به دیوار مسجد
گار	سلجوقی «۵۱۵ ه. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
جر کرگان	اواخر قرن پنجم اوایل قرن ششم هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
مسجد گز	سلجوقی قرن ششم هجری	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
مسجد جامع زواره	سلجوقی «۵۳۰-۵۵۱ ه. ق»	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
گلدسته دردشت	سلجوقی	مخروطی	۲	نمادی-مذهبی	متصل به ساختمان مسجد
مسجد علی	اواخر قرن پنجم اوایل قرن ششم هجری	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
خسرگرد	سلجوقی «۵۵۰ ه. ق»	مخروطی	۱	راهیابی	منفرد
ساربان	سلجوقی «۵۵۰-۶۸۸ ه. ق»	مدور	۱	نمادین	منفرد
زیار	«۵۵۰-۶۸۸ ه. ق»	مدور «مخروطی»	۱	نمادی-مذهبی	مسجد از میان رفته
رهروان	«۵۷۵-۶۸۸ ه. ق»	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	سرسرای منار از میان رفته
مسجد عیشاه	ایلخانی «۷۱۶-۷۲۲ ه. ق»	از میان رفته	۱	نمادی-مذهبی	متصل به مسجد
شیخ عبدالصمد اصفهانی	ایلخانی «۷۲۵ ه. ق»	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	بین سردر خانقاه و سردر مسجد
دارالضیافه	ربع اول قرن هشتم هجری	مخروطی	۲	نمادین	متصل به بنا
گنبد سلطانیه	ایلخانی «۷۱۵ ه. ق»	استوانه‌ای	۸	نمادین	متصل به گنبد
مسجد جامع اشترجان	ایلخانی «۷۱۶ ه. ق»	استوانه‌ای	۲	نمادی-مذهبی	متصل به سردر ورودی
دردشت	نیمه قرن هشتم هجری	مخروطی	۲	نمادین	متصل به بنا
باقوش‌خانه	قرن هشتم هجری	مخروطی	۲	نمادین	بنا از بین رفته است
مسجد کبود	قراقویونلو «۷۹۵-۸۴۶ ه. ق»	-	۴	نمادی-مذهبی	متصل به مسجد
مسجد گوهرشاد	تیموریان «۸۲۱ ه. ق»	مدور	۲	نمادی-مذهبی	متصل به نمای گنبدخانه مسجد
زین الدین	نیمه دوم سده نهم هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	خانقاه از میان رفته است

مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»					
مکان قرارگیری	عملکرد	تعداد	فرم	دوره و سال ساخت	مناره
متصل به صحن و بقعه	نمادی-مذهبی	۶	مدور	-	حرم حضرت معصومه (ع)
متصل به نمای ورودی و گنبدخانه	نمادی-مذهبی	۴	مدور	صفویان «۱۰۲۱-۱۰۴۰ ه. ق»	مسجد امام (جامع عباسی)
متصل به نمای سردر	نمادی-مذهبی	۲	مدور	صفویان «۱۱۱۸-۱۱۲۵ ه. ق»	مدرسه چهارباغ
ضلع شرقی و غربی مسجد	نمادی-مذهبی	۲	مدور	افشاریه	مسجد دو مناره سقز
متصل به نمای گنبدخانه	نمادی-مذهبی	۲	مدور	قاجاریه «۱۲۲۸ ه. ق»	مسجد دارالاحسان
دو مناره ایوان شمالی دو مناره ایوان جنوبی و دو مناره سردر مسجد	نمادی-مذهبی	۶	مدور	قاجاریه «۱۳۴۳ ه. ق»	مسجد جامع همدان

تزئینات مناره‌ها

در تمام مناره‌های دوران اسلامی آجر به عنوان عنصر شاخصی در سازه و تزئین مورد استفاده بوده است. گونه‌های مختلف آجر تزئینی را می‌توان در فرم‌های؛ آجر واکوب و آمال، آجر پیش‌بر، آجر مُهری، آجر تراش، آجرهای تزئینی قالبی و تراش، آجر آب‌سب، قواره بری مشاهده نمود. بر اساس اقلیم‌های مختلف جغرافیایی تزئینات گوناگونی بر روی آجرها صورت می‌گرفت (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۵۱-۶۰). تزئینات نوارهایی با طرح‌های هندسی یا کتیبه در مناره‌های ایلخانی، مشتمل بر انواع آجرچینی هستند (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۶۱). آراستگی مناره زین‌الدین کاشان با آجرهای نازک به ضخامت ۶۰ سانتیمتر نشان از ظرافت بالای معماران دارد (دیوالفوا، ۱۳۷۱، ص ۲۱۰).

کاشی به عنوان دومین عنصر تزئینی در بنای مناره‌ها کاربرد گسترده‌ای دارد. انواع کاشی‌کاری در قالب فرم‌های گره‌کشی، معرق‌کاری، کاشی هفت رنگ، مُعقلی و خط بنایی در تزئین بخش‌های بیرونی مناره به کار می‌روند. مناره‌های زیبای مسجد کبود تبریز با کاشی‌های نفیس فیروزه‌ای رنگ زیبا با نقش و نگارهای خوش‌نما پوشیده شده‌اند (دیوالفوا، ۱۳۷۱، ص ۵۷). سراسر بدنه گلدسته‌های مدرسه چهارباغ پوشیده از کاشی‌های مقرنس آبی رنگ زیبا و ظریفی است که بر حاشیه آن‌ها کلماتی به خط عربی و کوفی

با رنگ سیاه و زرد نقش شده است (دوگوبینو، ۱۳۸۳، ص ۱۵۸). سراسر مناره‌های مسجد باباسوخته در اصفهان در کاشی مستغرق است، کلیه وجوه از بالا تا پایین با کاشی مینایی با نقوش ستاره‌ای شکل به رنگ‌های سبز و سفید بر زمینه لاجوردی پوشیده شده است. مناره کشیده مسجد از توده ماریچ‌های سبز و سفید تشکیل می‌گردد، که در فواصلشان کاشی‌های آبی به‌کار رفته است (فلاندن، ۱۳۵۶، ص ۱۳۲).

سنگ نیز به عنوان یکی از مصالح سازه‌ای و تزئینی در بنای مناره است، به دلیل مقاومت این عنصر در اسکلت سازی مناره بصورت منفرد و یا با آجر مورد استفاده قرار می‌گیرد. علاوه بر پی‌سازی، از سنگ برای ازاره‌سازی به صورت اتصالات منظم و ریشه‌ای تا ارتفاعی قابل توجه، استفاده شده است.

می‌توان احتمال داد جفت و قرینه بودن مناره‌ها، تزئینات کاشی‌کاری و یا تذهیب آن‌ها از مختصات مناره‌های ایران بوده است که در سبک معماری عثمانی و دیگر ملل نفوذ نموده است (زمانی، ۱۳۴۸، ص ۵۶). در تزئینات مناره برای هنرمند مسلمان؛ بافت هندسی مطلوب‌ترین صورت ذهنی بوده زیرا بیان مستقیم فکر وحدانیت خداوند در پس کثرت بی حد عالم است (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹، ص ۱۱۳). دایره، مربع و مثلث، صرفاً چند شکل نیستند. آن‌ها اساساً واقعیتی را در خود جای داده‌اند که درک آن به وسیله تاویل انسان را به دنیای تشابه، تمثیل‌ها و در نهایت به حقیقت می‌رساند (اردلان، بختیار، ۱۳۹۲، ص ۵۷). هنر اسلامی سرشار از تمثیل‌ها، رمزها و نمادهای متنوع است که هر یک در وراء خود میدانی از معانی و حوزه‌های متفاوت را در برمی‌گیرد (رهنورد، ۱۳۹۲، ص ۳۴). امر متعالی یا قدسی در هنری که دارای وجه دینی است گاه با بیان تجربیدی محض همچون اشکال هندسی و فرم‌های تزئینی، و زمانی با نمایش نمادین و رمزی و تمثیلی و گاه با تغییر شکل‌های بسیار جهت ارائه معنا و عمق حس، ایمان و تجربه دینی ظاهر شده است (رهنورد، ۱۳۹۲، ص ۱۸). در نهایت هنر اسلامی ماهیت تجلی وجوه و ابعاد مشخصی از وحدانیت الهی در نظم بصری را پدید می‌آورد (نجیب‌اوغلو، ۱۳۷۹، ص ۱۲۳). مقرنس‌کاری در حقیقت رابطه نعلبکی تاج مناره با بدنه آن است. بدین صورت با ساختن دو یا سه ردیف مقرنس در گلوگاه مناره، بدنه مناره شبیه گل شیپوری یا نیلوفر باز شده، دایره چند ضلعی بدست آمده و نعلبکی مناره که جایگاه مؤذن است بدست می‌آید (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۶). مخروط کشیده‌ای که بر تارک آن‌ها قرار دارد با سرب پوشانده شده و به تزئینات سر نیزه‌ای شکلی ختم می‌شود. در روی هر یک از نعلبکی‌های آن مؤذنی قرار می‌گرفته و

از فراز آن به شیوه معین مومنین را به نماز دعوت می‌کرده است. تأثیر این تعدد صدا در مسجد که چندین مناره داشته قابل توجه بوده است و صداها با طنین‌های مختلف متناسب با ارتفاع و فاصله که مؤذن‌ها را از یکدیگر جدا می‌ساخت در هم می‌آمیخت (هیلن براند، ۱۳۸۵، ص ۱۶۵). علاوه بر تزیینات هندسی، فرم‌های گیاهی در قالب شاخه، گل به نام‌های مشجر، مذهب، مورق، موشح، معشق، مظفر در تزیین مناره‌ها به کار می‌رود. کوفی معقلی بیشترین استفاده را در تزیینات بخش بیرونی مناره دارد، کتیبه‌های روی بدنه مناره در غالب انواع فرم‌های کوفی اجرا می‌گردد (فضائل، ۱۳۹۰، ص ۱۴۹-۱۵۰). تاربخانه دامغان، مسجد نیریز، مناره سنگ‌بست، مناره خانقاه شیخ عبدالصمد نطنزی اصفهانی نمونه‌هایی از مناره‌های مزین به کتیبه‌نگاری هستند.

با توجه به تنوع تزیینات در کتیبه نگاری، تزیینات قرآنی و آیات الهی در کتیبه‌ها به عنوان محور اصلی بررسی مورد توجه است و صرفاً کتیبه‌های قرآنی مناره‌های شاخص معرفی و طبقه بندی می‌گردد:

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
نوع کتابت	آیات قرآن	متن کتیبه	مناره
کوفی	-	کتیبه اول: «لا إله إلا الله»	مسجد عتیق اصفهان
		مضمون کتیبه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق دستورات الهی دارد	
		دور بدنه منار: «الله، محمد، علی»	
ثلث برجسته	آیه ۴۱ سوره فاطر	حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> مناره اول: صلوات بر پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> و امامان معصوم <small>علیهم السلام</small> آیه شریفه: «إِنَّ اللَّهَ يُفْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا»	حرم امام رضا <small>علیه السلام</small>
		مضمون آیه کتیبه اشاره به بقای پدیده‌ها توسط خداوند دارد	
	آیه ۱ سوره فتح	آیه شریفه: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا»	
		مضمون آیه کتیبه دوم اشاره پیروزی و گشایش امور را دارد	
		مناره دوم: صلوات بر معصومان <small>علیهم السلام</small>	

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»		
مناره	متن کتیبه	آیات قرآن
مسجد تاریخانه دامغان	کتیبه کاشیکاری: «شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» مضمون آیه کتیبه اشاره به شهادت عملی دارد و هماهنگی در میان آفریده‌ها، بهترین نمونه‌ی گواهی بر یکتایی خداست	آیه ۱۸ سوره آل عمران
	کتیبه آجری: «يَوْمَئِذٍ يُوقِفُهُمُ اللهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ» مضمون آیه کتیبه اشاره به عدالت خداوندی و روز قیامت دارد	آیه ۲۵ سوره نور
سنگ بست	کتیبه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» مضمون آیه کتیبه مناره دعوت مسلمین به تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است، و با توجه به مضمون آیه و قرار گرفتن مناره در نزدیکی مسجد مجموعه ارسالن جاذب، می‌توانسته کاربری مأذنه داشته باشد.	آیه ۳۳ سوره فصلت
برسیان	کتیبه آجری: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» مضمون آیه کتیبه با توجه به قرارگیری منار در جوار مسجد اشاره به عبادت در راه خدا دارد.	آیه ۷۷ سوره حج
چهل دختران	کتیبه آجری اول: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، طه، مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى، إِلَّا تَذَكْرَةً لِمَنْ يَخْشَى، تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى، الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» مضمون آیات کتیبه اشاره به شان نزول قرآن دارد	پنج آیه اول سوره طه
	کتیبه آجری دوم: بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ «وَوَحَّدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ» «خَيْرُ النَّاسِ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ» «.....» «.....» «.....» ابی‌طالب رضی الله عنهم اجمعين» با توجه به مکان قرارگیری منار مضمون عبارت کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	شهادتین
مسجد ساوه	کتیبه آجری: «لا نبی بعد محمد» اشاره به پیامبر خاتم حضرت محمد ﷺ دارد	-
بسطام	کتیبه آجری: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» مضمون آیه کتیبه اشاره به اظهار عبودیت در برابر ذات اقدس الهی و عبادت	آیه ۲۵۵ سوره بقره

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
مناره	متن کتیبه	آیات قرآن	نوع کتابت
گار	کتیبه آجری: «الملك لله»	-	کوفی بنایی
سین	کتیبه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» مضمون کتیبه مناره دعوت مسلمین به تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	آیه ۳۳ سوره فصلت	کوفی ساده
	مسجد جامع زواره	کتیبه آجری: «الله، محمد و علی»	-
مسجد علی	کتیبه اول آجری بر زمینه کاشی: «لا إله إلا الله» مضمون آیه کتیبه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق و عمل به دستورات الهی دارد	-	کوفی
	کتیبه دوم کاشی فیروزه‌ای: «الملك لله»	-	کوفی
	کتیبه سوم کاشی فیروزه‌ای: «لا إله إلا الله مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» مضمون عبارت کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	شهادتین	کوفی
خسروگرد	کتیبه چهارم گچی: «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» مضمون کتیبه اشاره به یگانگی ذات خداوندی دارد	آیه ۲۲ سوره حشر	کوفی بنایی
	کتیبه پنجم آجری بر زمینه گچی: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» مضمون آیه کتیبه اشاره به شهادت عملی دارد و هماهنگی در میان آفریده‌ها، بهترین نمونه‌ی گواهی بر یکتایی خداست.	آیه ۱۸ سوره آل عمران	کوفی بنایی
ساربان	کتیبه آجری: «و إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا فُلٌ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ» با توجه به کاربرد مناره در هدایت کاروانیان به سوی آبادی در شب مضمون کتیبه اشاره به عبادت خداوند و تلنگری برای دین محوری است؛ برای دلباختگان که در دل جاده به دنبال داد و ستد هستند	آیه ۱۱ سوره جمعه	کوفی
	کتیبه اول فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «لا إله إلا الله صادقاً مخلصاً محمد رسول الله» مضمون حدیث کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	حدیث	کوفی

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
مناره	متن کتیبه	آیات قرآن	نوع کتابت
	کتیبه دوم فیروزه‌ای برجسته بر زمینه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» مضمون کتیبه مناره دعوت مسلمین به تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	آیه ۳۳ سوره فصلت	کوفی
	کتیبه سوم آجری: «لا إله إلا الله»، «وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»، «هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» مضمون آیه کتیبه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق و عمل به دستورات الهی دارد آگاهی و نظارت خداوند در همه امور هستی.	این سه آیه در سوره‌های متعددی از قرآن کریم مانند: آیه ۲۹ سوره بقره، آیه ۲۵۵ سوره بقره، آیه ۱۰۱ سوره انعام، آیه ۳ سوره حدید، آیه ۷۶ سوره مائده، آیه ۲۰ و...	
زیار	کتیبه فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» مضمون کتیبه مناره دعوت مسلمین به تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	آیه ۳۳ سوره فصلت	کوفی
راهروان	کتیبه کاشی فیروزه‌ای: «لا إله إلا الله صادقاً مخلصاً» مضمون عبارت کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	حدیث	ثلث
خانقاه شیخ عبدالصمد اصفهانی	کتیبه اول آجری: «العظمة الله» کتیبه دوم آجری: «الملك لله»	-	کوفی
دارالضیافه	کتیبه معرق بر زمینه کاشی لاجوردی: «وَمَنْ دَخَلَهُ» که اشاره به آیه «إِنَّ أَوْلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بَنَىٰ مَبَارَكًا وَهُدًىٰ لِّلْعَالَمِينَ، فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا» دارد. مضمون آیه کتیبه اشاره به نشانه‌های روشن عبادت خداوند دارد	آیه ۹۶ و ۹۷ آل عمران	ثلث سفید
	کتیبه‌های داخل طاس مقرنس مناره اسماء «محمد» «علی» «فاطمه» «حسن» «حسین»	اسماء مقدس	ثلث سفید
	پوشش تزئینات مناره‌ها در هفت ردیف به ترتیب: «الله»، «اکبر»، «الله»، «محمد»، «علی»، «حسن»، «حسین»	اسماء مقدس	کوفی بنایی

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
نوع کتابت	آیات قرآن	متن کتیبه	مناره
کوفی بنایی	-	کتیبه لاجوردی بر زمینه آجری: «الله اکبر»	مسجد اشترجان
		مضمون کتیبه‌ها اشاره به عظمت و بزرگی خداوند دارد	
کوفی بنایی	شهادتین	کتیبه اول کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «لا إله إلا الله محمد رسول الله، علی ولی الله حقاً»	دردشت
کوفی بنایی		مضمون آیه کتیبه اشاره به شهادتین و پیام اسلام دارد	
ثلث	آیه ۱۵ سوره فاطر	پوشش تزئینات کاشی فیروزه‌ای دور مناره بر زمینه آجری: «الله اکبر»	باقوش‌خانه
		کتیبه اول کاشی فیروزه‌ای بر زمینه سفید و لاجوردی: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ الْفَقْرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ»	
کوفی بنایی	-	مضمون آیه اشاره به احدیت ذات خداوندی و بندگی انسان دارد	
کوفی	اسماء مقدس	پوشش تزئینات کاشی فیروزه‌ای دور مناره بر زمینه آجری: «الله اکبر»	حرم حضرت معصومه
کوفی	اسماء مقدس	مناره‌های ایوان طلا: گلدسته‌ها پوشیده از کاشی گرهی به صورت ماریچ بین پیچ‌ها، اسامی مبارک: «الله»، «محمد»، «علی»	
کوفی	آیه ۵۶ سوره احزاب	مناره‌های ایوان طلا: گلدسته‌ها پوشیده از کاشی گرهی به صورت ماریچ بین پیچ‌ها، اسامی مبارک: «الله»، «محمد»، «علی»	
کوفی	احزاب	کتیبه زیر مقرنس: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا»	حرم حضرت معصومه
		مضمون آیه در کتیبه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد	
کوفی	ذکر	مناره‌های ایوان آیینه	حرم حضرت معصومه
		کتیبه مناره اول: «لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ»	
		مضمون کتیبه اشاره به ذکر افراد مؤمن و اولیای الهی است	
	تسبیحات اربعه	کتیبه مناره دوم: «سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ»	
	تسبیحات اربعه	مضمون کتیبه اشاره به حمد و ثنا دارد، که مخصوص خداوند است	
	اسماء الحسنی	پوشش هر دو مناره از بالا تا پایین سرتاسر کاشی گرهی است که در میان آن‌ها نام‌های پروردگار متعال خوانده می‌شود.	
اسماء مقدس	مناره‌های صحن بزرگ: اسماء: «الله»، «محمد»، «علی» ۴ مرتبه		

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
مناره	متن کتیبه	آیات قرآن	نوع کتابت
مسجد گوهرشاد	کتیبه کاشی‌رنگین بر زمینه آجری پایه منار: «لا إله إلا الله» مضمون آیه کتیبه اشاره به اصل توحید در دین دارد پوشش تزئینات ۴۳ ترنج کاشیکاری دور مناره بر زمینه آجری: شامل «اسماء حسنی» و نقوش اسلیمی و ختایی است.	-	کوفی معلی کشیده
	«یا حیان، یا مقرب، یا عالی، یا جبار، یا مرضی، یا مخفی، یا محی، یا سامع، یا منصور، یا مانان، یا رضوان، یا باقی، یا حکیم، یا رحمان، یا قوی، یا علیم، یا رادع، یا رشید، یا ودود، یا دیان، یا رحیم، یا وهاب، یا هادی، یا سبحان، یا جنان، یا برهان، یا مبین، یا علی، یا ماجد، یا نور، یا هو، یا محمد، یا جواد»	دعای جوشن کبیر	ثلث و کوفی
	کتیبه زیر ترنج ها: «لا إله إلا الله محمد رسول الله» مضمون عبارت کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت در دین دارد	شهادتین	کوفی بنایی
	کتیبه زیر مقرنس مناره: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»، «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»	آیه ۹ و ۱۰ سوره جمعه	کوفی طوماری
	مضمون آیه در کتیبه اشاره به برپایی نماز و ذکر خدا دارد کتیبه پایه مناره سمت شرقی ایوان مقصوره: «إِنَّمَا يَعْزُمُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنِ اللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الرَّكَاةَ وَلَمْ يَحْسَ إِلَّا اللَّهُ فَعَسَىٰ أَوْلَىٰكَ أَنْ يَكُونَوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» مضمون آیه در کتیبه اشاره به برپایی نماز و ذکر خدا و پرداخت زکات دارد	آیه ۱۸ سوره توبه	ثلث
	کتیبه ثلث بر زمینه لاجوردی: «عَلِيٌّ مِنِّي وَ أَنَا مِنْ عَلِيٍّ»	حدیث	ثلث
مسجد جامع همدان	کتیبه ورودی شرقی بر زمینه لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا». مضمون آیه در کتیبه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد	آیه ۵۶ سوره احزاب	ثلث
	ساقه مناره‌ها اسماء جلاله «الله»، «محمد» و «علی» در قالب کاشی‌های سفید رنگ در زمینه فیروزه‌ای	اسماء مقدس	کوفی بنایی
	کتیبه‌های ایوان شمالی: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا» مضمون آیه در کتیبه اشاره به نصرت و پیروزی از جانب خداوند دارد	سوره نصر	ثلث

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»			
نوع کتابت	آیات قرآن	متن کتیبه	مناره
کوفی بنایی	سوره اخلاص	(جامع عباسی) کتیبه‌های سردر مسجد: کتیبه با زمینه فیروزه ای: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، اللَّهُ الصَّمَدُ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ»	مسجد امام اصفهان
کوفی بنایی	شهادتین	مضمون آیه کتیبه اشاره به احدیت ذات خداوند دارد. «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» و «الله اکبر» مضمون عبارت کتیبه اشاره به دو اصل توحید و نبوت دارد	
ثلث	آیه ۵۶ سوره احزاب	کتیبه زیر مقرنس هر دو مناره بر زمینه کاشی لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» مضمون آیه در کتیبه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد	
ثلث	آیه ۱۱۱ سوره الاسرا	«وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَكَبِّرُهُ تَكْبِيرًا» مضمون آیه کتیبه اشاره به احدیت ذات خداوند دارد.	
کوفی بنایی	اسماء مقدس	کتیبه بنایی بر زمینه فیروزه ای: تکرار نام «محمد»، «علی»	
ثلث	آیه ۵۶ سوره احزاب آیه ۱۱۱ سوره الاسرا	کتیبه‌های داخل مسجد امام: کتیبه زیر مقرنس هر دو مناره بر زمینه کاشی لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» «وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَكَبِّرُهُ تَكْبِيرًا»	

نتیجه‌گیری

مناره‌ها به جهت موقعیت قرارگیری خاص خود و ارتباط با بناهای مذهبی و غیرمذهبی و عام المنفعه از گذشته تاکنون مورد توجه بوده است. اهمیت مناره‌ها؛ به عنوان سمبل بنای اسلامی سبب گردیده تزیینات کتیبه‌نگاری ویژه‌ای را دارا باشد. تزیینات کتیبه‌نگاری مناره‌های شاخص نشانگر دوره‌ای از تحولات ساختاری می‌باشد که عمده این تحولات در کتیبه‌های آجری و کاشی با خطوط کوفی و ثلث نقر گردیده و تا دهه‌های اخیر ادامه داشته است. به طور کلی کتیبه‌های مناره‌های شاخص دوران اسلامی در راستای بیان مفهوم ساختاری بناهای وابسته ساخته و پرداخته شده است. زیرا از آیات و روایات و اسامی الهی که مرتبط با توحید و نبوت، برپایی نماز و عبادت و تقرب به درگاه الهی فراوان بهره گرفته شده است. به صورت جزئی مضامین کتیبه‌ها، شامل سوره‌ها به صورت کامل

و یا آیات قرآن کریم، احادیث پیامبر، اسماء الهی، نام‌های پیامبر اکرم و ائمه معصوم، اسامی بانیان و برخی از کاشیکاران و معماران است. اغلب کتیبه‌ها در بدنه منار و تاج آن، متمرکز است. یکی از دلایل تمرکز کتیبه‌ها در فضاهای مذکور رفت و آمد و توجه مردم و نمازگزاران در این قسمت‌ها است. مجموعه کتیبه‌ها با قلم‌های مختلف نوشته شده، اما قلم به‌کار رفته در غالب کتیبه‌های قرآنی کوفی و برخی ثلث است که بر زمینه آجری و کاشی اجرا گردیده است. مستندسازی این اسناد زنده و ارزشمند تاریخی در راستای نمایان ساختن سیر تحولات هنری و معماری مربوط به آن از اهمیت زیادی برخوردار است و ارزش مفاهیم آن بر همگان مشخص است.

آیات قرآن در مناره‌ها		
نام آیات	مناره	مفهوم آیه
آیه ۲۵۵ سوره بقره	بسطام	اظهار عبودیت در برابر ذات الهی
آیه ۴۱ سوره فاطر	حرم امام رضا <small>علیه السلام</small>	بقای پدیده‌ها
آیه ۱ سوره فتح	حرم امام رضا <small>علیه السلام</small>	پیروزی و گشایش امور
آیه ۱۸ آل عمران	مسجد تاریخانه دامغان، مسجد علی	به شهادت عملی
آیه ۲۵ نور	مسجد تاریخانه دامغان	عدالت خداوندی و روز قیامت
آیه ۳۳ سوره فصلت	سنگ بست، سین، ساربان، زیار	تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح
آیه ۹۶ و ۹۷ آل عمران	دارالضیافه	نشانه‌های روشن عبادت خداوند
آیه ۵۶ سوره احزاب	حرم حضرت معصومه، مسجد امام اصفهان، مدرسه چهارباغ	درود بر پیامبر خاتم <small>صلوات الله علیه</small>
آیه ۱۱۱ سوره الاسرا	مسجد امام اصفهان	توحید
آیه ۹ و ۱۰ سوره جمعه	گوهرشاد	برپایی نماز و ذکر خداوند
آیه ۱۱ سوره جمعه	خسرگرد	برپایی نماز
آیه ۷۷ سوره حج	برسیان	عبادت در راه خداوند
پنج آیه اول سوره طه	چهل دختران	شان نزول قرآن
آیه ۲۲ سوره حشر	مسجد علی	توحید
آیه ۱۸ سوره توبه	گوهرشاد	برپایی نماز و ذکر خداوند و پرداخت زکات
سوره نصر	مسجد جامع همدان	پیروزی
سوره اخلاص	مسجد امام اصفهان	توحید

مضامین مقدس در مناره‌ها		
مفهوم آیه	مناره	مضامین مقدس
بزرگی و عظمت خداوند	دردشت، باقوشخانه، حرم حضرت معصومه، مسجد امام اصفهان	الله اکبر»
توحید	مسجد عتیق اصفهان، مسجد علی، ساریان، گوهرشاد	«لا إله إلا الله»
توحید و نبوت	مسجد علی، مسجد امام اصفهان	«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ»
توحید و نبوت	ساریان، رهروان	«لا إله إلا الله صادقاً مخلصاً محمدرسول الله»
توحید و نبوت	ساریان، رهروان	«لا إله إلا الله صادقاً مخلصاً محمدرسول الله»
عظمت و بزرگی خداوند و اولیاء الله	دارالضیافه، حرم حضرت معصومه، گوهرشاد، مسجد امام اصفهان، مسجد جامع همدان	اسماء مقدس
گواهی‌دادن به یگانگی خدا و رسالت حضرت محمد ﷺ	چهل دختران، مسجد علی، دردشت، گوهرشاد، مسجد امام اصفهان	شهادتین
حمد و ثنا	حرم حضرت معصومه	تسبیحات اربعه
ولایت	مدرسه چهارباغ	حدیث

کتابنامه

- قرآن کریم
- اتینگهاوزن، ریچارد و الک گرابار (۱۳۸۳)، **هنر و معماری اسلامی** «۱»، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات سمت.
- اردلان، نادر- لاله بختیار (۱۳۹۲)، **حس وحدت (نقش سنت در معماری ایرانی)**، مترجم، ونداد جلیلی، تهران: انتشارات علم معمار.
- بوکهارت، تیتوس (۱۳۹۲)، **هنر اسلامی زبان و بیان**، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: نشر سروش.
- پادشاه، محمد (۱۳۳۵)، **فرهنگ آندراج**، جلد ۶، زیر نظر دبیر سیاقی، تهران: انتشارات خیام.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۴)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران**، تالیف دکتر غلامحسین معماریان، تهران: موسسه آموزش عالی دیلمان.
- پوپ، آرتور، فیلیپ آکرم (۱۳۸۷)، **سیری در هنر ایران**، جلد ۳، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دوگوبینو، کنت (۱۳۸۳)، **سفرنامه کنت دوگوبینو**، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر قطره.
- دیوالافوا، مادام ژان (۱۳۷۱)، **ایران-کلده-شوش**، ترجمه علی-محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- رهنورد، زهرا (۱۳۹۲)، **حکمت هنر اسلامی**، تهران: انتشارات سمت.
- زمانی، عباس (۱۳۵۱)، **منار و مناره تزئینی در آثار تاریخی اسلام**، نشریه هنر و مردم شماره ۱۲۱، از صص ۶۲-۷۲.
- زکی، محمدحسن (۱۳۲۰)، **صنایع ایران بعد از اسلام**، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: چاپخانه اقبال.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، **سفرنامه فلاندن اوژن به ایران**، تهران: انتشارات اشراقی.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶)، **تزئینات وابسته به معماری اسلامی**، تهران: انتشارات.
- _____ (۱۳۸۶)، **معماری ایران در دوره اسلامی**، تهران: انتشارات سمت.
- _____ (۱۳۸۶)، **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**، تهران: انتشارات سمت.
- نجیب‌اوغلو، گل‌رو (۱۳۷۹)، **هندسه و تزئین در معماری اسلامی**، مترجم، مهرداد قیومی بید هندی، تهران: انتشارات روزنه.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۵)، **فرهنگ نفیسی**، تهران: کتاب فروشی خیام.
- واندنبرگ، لوئی، (۱۳۴۸)، **باستان شناسی ایران باستان**، مترجم، عیسی بهنام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- وزیری، علی نقی (۱۳۶۳)، **زیباشناسی در هنر و طبیعت**، تهران: انتشارات هیرمند.
- ویلبر، دونالد (۱۳۶۵)، **معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانیان**، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، روبرت (۱۳۸۵)، **معماری اسلامی (معنا، مفهوم، کارکرد)**، تهران: انتشارات روزنه.
- _____ (۱۳۹۱)، **هنر و معماری اسلامی**، تهران: انتشارات روزنه.

Petersen, Andrew, **DICTIONARY OF ISLAMIC ARCHITECTURE**, 2002, This edition published in the Taylor & Francis e-Library.